

UBTBR 03.91

Aydos Shalbayev¹, Dâna Moldabaeva²

^{1,2}PhD., assist.prof., Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

SIR DERYA BÖLGESİ'NİN ETNİK OLUŞUMUNUN TARİHİ SÜRECİ (VI-XIII YY.).

Özet. Orta Asya Türki cumhuriyetlerinin orta çağ tarihi genel Türk tarihi açısından bir bütün olarak incelenmesi önem arz etmektedir. Orta Asya bölgesinde kendi coğrafi özelliği, etnik yapısı, iktisadi üretim biçimleri ve kültürel hayatı bakımından önem arz eden ehemiyetli birkaç yöre bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Sır Derya veya Sır yöresidir. Sır Derya Havzası, eski çağlardan beri insanoğlunun yaşadığı bir bölgedir. Türklerin ata yurdu olan Orta Asya'nın can damarı mahiyetindeki Seyhun ile Ceyhun vadilerinin eski bir medeniyet merkezi olduğu kaynaklarca da ifade edilmektedir. Burası Z. V. Toğan'ın tabiriyle sadece "Kent Türkleri"nin yerleşik hayat yaşadığı bölge değil aynı zamanda, çeşitli etnik unsurların, kültürlerin buluştuğu ve harmanlaştığı bölgedir. Orta Asya Türk halklarının etnik yapısı incelenirken, bu meselede kendine özgü yeri ve katkısı olduğunu düşündüğümüz Sır Derya bölgesi'nin ayrıca üzerinde durulması gerektiğine inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Sır Derya, Türkler, Soğdlular, Sartlar, etnik unsur, Hocalar

***

Аңдатпа. Орта Азияда орналастқан түркі тілдес республикалардың орта ғасырлық тарихы, жалпы түркі тарихы тұрғысынан бір тұтас зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Орта Азия географиялық тұрғыдан бірнеше аймаққа бөлінеді. Бұл аймақтар өзінің этникалық құрамы, экономикалық және өндірістік құрлымы жағынан ерекшеленеді. Осындай аймақтардың бірі Сырдария аймағы немесе Сыр өңірі. Сыр өңірі сонау ежелгі дәуірлерден бастап адамзат баласының мекеніне айналған. Мұның басты себебі, өмірдің қайнар көзіне айналған Сейхун мен Жейхун дарияларының осы өңірде орналасуында. Сондықтан көрнекті тарихшы З.У. Тоған Сыр өңірін тек отырықшы «қалалық түріктердің» мекені ғана емес, сонымен қатар түрлі этникалық топтар мен мәдениеттердің араласып, өзіндік сырлы сипатқа ие ерекше аймақ екеніне назар аударады. Орта Азияның этникалық қалыптасу үдерісін түсіну үшін, Сыр өңірінің этникалық құрлымының қалыптасу ерекшелігін зерттеудің маңызы зор.

Түйін сөздер: Сирдер, түріктер, соғдиялықтар, сартлар, этникалық элемент, ходжалар.

***

Abstract. There is a vital need to make research in middle age Turkic history, due to the censorship and lack of opportunities in making research

during the Soviet period. The central Asian region is divided according to its ethnic structure, and geographical, economic, and cultural features.

The Sırderya is one of the most important regions in Central Asia. It's a place where people began living in ancient times. Seyhun and Ceyhun rivers were regarded as a heart of Central Asia. It was remarked by the middle age sources, that the Sırderya region was one of the centers of ancient cultures and old civilizations. According to Togan's description, it was a place where not only the settled Turkic people "Kent Turkleri" lived, but also there the different cultures and ethnics were assimilated. (came together) Before analyzing Central Asia's ethical situation, it will be useful to learn the Sırderya region's middle age ethical structure.

Keywords: Sır Derya, Turks, Sogdians, Sart, hoja.

Giriş

Orta Asya bozkırları ne kadar büyük ve geniş ise geçmişte buralarda yaşayan kavim ve devletlerin tarihi de bir o kadar kadim ve köklüdür. Orta Asya bölgesi kendi coğrafi özellikleri, etnik yapısı, iktisadi üretim biçimleri ve kültürel hayatı bakımından birkaç yöreye ayrılmaktadır. Bunlardan birisi de Sır Derya veya Sır yöresidir.

Türkler'in cihan hakimiyeti anlayışın çok güzel özetleyen şu ifade:«*Türklerin gitmediği, gidip te konmadığı, konup ta devlet kurmadığı bir yer var mıdır?*» onların dünyanın dört tarafına yayılarak devletler kurduklarını belirtiyor. Fakat Orta Asya toprakları bütün bu devletlerin merkezidir. Bilhassa, Maveräünehir ve Sır derya yöresi bu bakımdan büyük tarihi önem arz etmektedir. Her ne kadar dünyaya yayıldık ise de kendi kökümüzü bilmemiz için bu toprakları incelememiz lazım. Bu gerçeğin farkında oldukları için zamanında Türk tarihi iliminin Fuad Köprülü, İbrahim Kafesoğlu, Bahaadin Ögel, O. Turan ve Z.V. Toğan v.s gibi tarihçiler Orta Asya-Türk tarihi konusunda önemli araştırmalar yaparak, mühim eserler bırakmışlardır.

Tarihin başka ilimlerle münâsebeti olmaksızın gelişmesi düşünülemez. Bizim araştırma konumuzla da ilgili bölge hakkında yapılan iktisadi, arkeoloji, etnoloji araştırma sonuçlarının da istifade etmek durumundayız. Bölgede yarılan arkeoloji kazı araştırmalarının sonuçları ile yazılı vesikalardaki bilgiler mukayeseli olarak kullanılmaya çalışılmıştır.

Konuyu araştırırken Eski devirlerden başlayarak İskit, Massaget, Hun, Kanglı(veya Kañlı), Peçenek, Karluk, Oğuz, Kıpçak v.s kavimlerin mekanı olan Sır yöresinin şüphesiz kendine has bir tarihi zenginliği ve kültür çeşitliliği vardır. Günümüzde bu bölgenin tarihi Kazakistan tarihinin bir parçası olarak araştırılmakta ve Kazak kültürünün oluşumunda büyük bir payı olduğu kabul görmektedir. Bu yöre kendisini diğer bölgelerden farklı kılan bazı özelliklere sahiptir. Bunlardan en önemlisi buradan Orta Asya'nın en büyük ırmağı olan Sır Derya'nın buradan akmasıdır. Suyun her zaman insanların ve diğer canlıların hayat kaynağını teşkil ettiğini hatırlarsak, bu bölgenin tarihi geçmişi de insanlık

tarihi kadar eskilere dayanmaktadır. Bölgenin tarihi ve kültürel önemini, eski çağ tarihçileri Herodotos, Strabon, Diodoros, Arrian, Photius ve diğer Ortaçağ İslâm müelliflerinin ve yakın dönem araştırmacılarının eserlerinden görebiliyoruz(1).

Sır Derya havzasının tarihi ve kültürel anlamda değerini çok güzel özetleyen Kazak tarihçi ve etnografi Auelbek Konratbayev şöyle diyor: “Asya’da iki büyük nehir vardır. Biri Mezopotamya’daki Fırat ve Dicle diğeri Seyhun ile Ceyhun’dur. Bunların her ikisi de insan oğlunun yaşadıkları en eski mekânlardır ve uygarlığın ocağıdır”(2).

Sır Derya bölgesindeki etnik ve sosyal yapıdan bahsedilirken Sır Derya bölgesine komşu Mâverâünnehir bölgesinden de bahsetmek durumundayız. Bilindiği üzere etnik unsurların tüm belirtileriyle tanımlanabildiği yer şehirlerdir. Bu sebeple makalemizde Sır Derya şehirleri olan Yesi, Savran, Sayram(İsbicab), Otrar, Sunak ve diğerlerinde yaşayan etnik unsurlardan bahsedeceğiz. Mâverâünnehir’in gelişmiş olan Buhârâ, Semerkant gibi şehirlerinin Sır Derya bölgesinin kültürel gelişiminde olduğu kadar, etnik yapısı konusunda da çok büyük tesiri olmuştur.

A) Türkler: Bu bölgede yaşayan etnik unsurlardan bahsederken, öncelikle IX-X. yüzyıllardan başlayarak XIII. yüzyıla kadar olan zamanı mevzubahis edeceğimizi söyleyelim. IX. yüzyıldan önce bölgede kimlerin yaşadığı ise ayrı bir başka çalışma konusu olduğu için, teferruata girmeden, genel bir bilgi verdikten sonra, yazılı kaynakların, seyahatnâmelerin, coğrafi eserlerin yazıldığı IX-XI. yüzyıllardan bahsedeceğiz.

Kaynaklardan da anlaşıldığına göre Ceyhun’un Turan tarafı yani Sır Derya bölgesi çok eski devirlerden itibaren bir Türk ülkesi idi. Etnik unsur konusunda da Mâverâünnehir ve diğer Ceyhun civarı şehirleri Semerkant ve Buhârâ’da olduğu gibi, tartışmasız bir şekilde, ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı çoğunluk tarafından kabul edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud da Beykent’ten itibaren bütün Mâverâünnehir’in Türk ülkesi olduğunu belirtmektedir. Kaşgarlı Mahmud ayrıca milattan önceki yıllardan beri Mâverâünnehir’in bir Türk ülkesi olduğunu, sonraki dönemlerde yerleşen İranlıların burayı bir Acem memleketi haline soktuğunu belirtmektedir(3).

Araştırmacıların bazıları bu konuda şöyle önemli bir noktaya dikkat çekerler: Ortaçağ İslâm müelliflerinin eserlerinde yer alan “Arzu’l-Guziyye”, ”Arzu’l-Becenekiyye”, “Dîz-i Alanân” ifâdesiyle Strabon ve Batlamyus’ta geçen yer adlarının büyük bir benzerlik göstermesi Mâverâünnehir’in ilk sakinlerinin Türk kavimlerinden Aslar, Peçenekler, Alanlar ve Oğuzlar olduğunu göstermektedir(4).

Vâhân, Bedahşan, Fergana öteden beri Oğuzların; Şaş, Saganıyan ve Harezm yöreleri ise As, Peçenek ve Alanlar’ın en eski yurtları arasında yer almıştır. Bu doğrultuda meşhur Rus arkeologu S. Tolstov’un da dikkate değer gözlemleri olmuştur. Araştırmacının uzun süre bölgede yaptığı incelemeler sonucunda vardığı nokta, Sır Derya bölgesinin eskiden beri Oğuz yurdu olduğu

ve bölgenin etnik gelişiminde, bu unsurun kendini ağırlıklı olarak hissettirmiş bulunduğu(5). Amu Derya çok eski devirlerden beri Türklerle İranlılar arasında sınır olma özelliğini sürdürmüştür. Türklerle İranlılar arasında vukubulan savaşlar sonucunda İranlılar zaman zaman Mâverâünnehir bölgesini geçerek, oralara yerleşmiş ise de Sır Derya ve ötesi hep Türklerin yaşadığı bölge olarak kalmıştır. Amu Derya ve ötesine geçmeyi ve yerli halkla karışmayı başaran İranlıların daha ileriye yani, Sır Derya bölgesine çok sayıda geçmeleri mümkün olmamıştır. Buna rağmen bazı şehirlerde İranlıların mevcudiyetini de görüyoruz. Ticaret amacıyla geldikleri bu yerlerde yerleşerek kalan bu İranlılar zamanla Türkleşmiştir. Meselâ buna İsficab(Sayram) bölgesinde yaşayan Soğdular ve Tacikler örnek gösterilebilir.

Sır Derya bölgesi ile Mâverâünnehir'in eskiden Türk yurdu olduğu fikri destekleyenler arasında Z. V. Toğan da bulunmaktadır. Ona göre, Sır Derya ve Amu Derya havzalarında Yunanlılar'ın Massaget ve Daha dedikleri kavimler yaşıyordu. Bunlar pek eski zamanlardan beri Sır Derya ve Amu Derya kıyıları ile Aral gölü etrafında ve Hazar denizinin doğusunda yaşayan Türkmenlerin Peçenek, Kun ve Oğuzların, belki de Eftalit, Kank ve Karlukların ataları olabilir. Sır Derya bölgesinde yaşayan diğer bir Türk kökenli etnik grup olan, Kanglar Sır Derya havzasında varlıklarını sürdüren yarı göçebe Türklerdendir. Diğer kavimlere nazaran medeni hayat sürdürdüklerini bildiğimiz Kanglar, Karluklar'a ve Oğuzlar'a akraba bir kavim sıfatı ile "Keng" yahut "Kank" ismi altında tanıdığımız, Kazakça Kanglı kabilesinin cediti diyebileceğimiz bir kabiledir. Günümüzde Kanglılar Kazakların büyük cüzüne dahildirler. Ve Kazak halkın oluşturan esas kabilelerden sayılır. Kanklar Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar'a yakın bir kavimdir. Kaynaklarda da bu görüşü doğrulayan bilgiler bulunmaktadır. Araplar Karluklar'a akraba bir kavim sıfatı ile ismini "Kencîne" yazdıkları bir kabileyi "Gök Türkler"den önce Mâverâünnehir'e hakim olan Türklerden saymışlardır. X. yüzyılda Buhârâ'nın doğusunda aynı adla bir küçük kabileyi görüyoruz(6). Ortaçağ coğrafi eserlerinden Hududu'l-Âlem'dede Kencineler'den bahsedilmektedir. Bu kabileler Mâverâünnehir, Sır Derya havzası, Şaş ve Fergana taraflarında oldukları kadar, Zerefşan ve Kaşka Derya havzalarında da yaşamıştır. Bundan dolayı bu bölgelerde Türkçe köy ve kanal adlarına tesadüf olunmaktadır.

Doğu ve Batı Türkistan'da medenî hayata geçerek yerleşen ve şimdiki kent Türkleri'nin oluşumunda büyük bir payı olan ve Türk adını kabile ismi olarak taşıyan kabile "Türk-Türgişler" olmuştur. Onların asıl vatanının Issık göl mntikasındaki Asgar dağlarının olduğu anlaşılmaktadır. Oralarda yaşayan diğer bir kavim de Uysunlardı. Issık göl civarında yaşayan bu kavimlerin ataları Çin sanatını yaşatan şahsiyetler olarak tarihte anılmaktadır. Bunlardan Barışganlılar çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sanatları iyi biliyorlardı. Bu hususta el-Birûnî'nin eserinde XI. yüzyılda Çin taklidi ayna ve kazanların yapıldığına fakat bu sanatın Barışganlar'da artık sukut etmiş olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Araplar geldiği sırada Zerefşan havzasında hakim ahali

sıfatı ile “Türk” ve “Soğd”lular ile beraber “Türgişler” de gösterilmektedir. Sır Derya bölgesi ve Mâverâünnehir’de kökü Türk olmayan halk Soğdlulardır. Nerede ise Ceyhun bölgesinin asıl sakinleri sayılacak kadar eski devirde kalabalık bir şekilde yerleşen bu halkı tanımak için, önce onların menşei hakkında kısaca bilgi verelim. Sonra onların Sır Derya bölgesi üzerinden Orta Asya’nın içine doğru ilerlemesi konusunda bilgi edinelim. Aynı zamanda, bu ilerleyişin Sır Derya bölgesinin etnik yapısı konusunda, her hangi bir etkisi olup olmadığı konusunu da ele alacağız.

Siyasi ve kültürel tarihte çok kere karşılaştığımız “İran-Turan” ibâresi bu iki milletin eski devirlerden beri bazen barışık ve bazen de savaş halinde yaşadıkları gerçeğini göstermektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz Türkistan’ın Türk kökenli halkı dışında, varlıklarını sürdüren yabancıların Türkistan’a gelişi ve yerli halkı oluşturması çok eski tarihlere aittir. Türkistan’daki etnik unsurlardan bahsederken, bu mevzua açıklık getirmek çok önemlidir. Çünkü Mâverâünnehir ve bilhassa Sır Derya ve ötesinde yaşayan ve hâlâ da yaşamakta olan halkın, etnik yapısını araştırmamızda ve anlamamızda, bu bilgilerin yararı büyüktür. Onun için bu kökü Türk olmayan halkın Türkistan’a gelişi hakkında kısaca bilgi edinmek yerinde olacaktır.

Aryânî kavimlerin batıdan gelerek Türkistan’a girmeleri M.Ö. 2000 yıllarında başlamış ve son bin yılın sonunda gelişmiştir. Bunlar Hazar Denizi, Gurgan nehri ve M.Ö. 1700 yılında Hindistan ve kuzey Afganistan’a gelerek yerleşmişlerdir. Aryânîler’in Türkistan’a gelen kısmı Mâverâünnehir’de yerleşen Soğdlar ve Khorezmliler olmuştur. Aryânîler’in Türkistan’a gelişi hakkında el-Bîrûnî’de geçen bilgi dikkate değer. Müellifin naklettiği Harezmi rivâyetine göre, Aryânîler “bir Türk hükümdarının müsaadesiyle” gelerek kendi adlarını verdikleri ülkeye M.Ö. 1292 yılında yerleşmişlerdi. Bu rivâyetin al-Mukaddesî’de geçen versiyonunda “Harezmliler’in 400 bekar olarak geldiği ve hükümdarın onları 400 Türk kızıyla evlendirdiği ve böylece, İranlılar ve Türklerden oluşan melez bir kavmin ortaya çıktığı” şeklinde anlatılmaktadır(7).

Bu rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, her iki durumda da, bir etnik karışımın söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Rivâyetlerden tarihi gerçeklere gelince, Mâverâünnehir ve Sır Derya bölgesine gelen Soğdlular o zamanlar bu bölgedeki siyasi hakimiyeti ellerinde tutan Massaget zümresine iltihak etmiştir. Kuzey Afganistan’a yerleşen Baktryalılar ise, İran’ın bir parçası haline gelmişti. Türkistan’a gelen ilk Aryânî unsurlar olan Soğdlular ve Harezmliler dışında Aslar ile Baktryalılar da vardı. Bunlardan bizim konumuzla ilgili olan yani Sır Derya bölgesi ve komşusu Mâverâünnehir’de ağırlıklı olarak yaşayan ve bu bölgenin etnik yapısının oluşumunda da aktif rol oynadığı anlaşılan kavim(Aryânîler) Soğdlulardır. Haklarında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız, Harezmliler ise XIII. yüzyılda Moğollar devrinde dağıtılarak, tamamen Türkleştirilmişti. Bunların dilleri İran dilinden farklı olup, Harezmi dilinde yazılan bazı eserler, bugün İstanbul kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir.

B) Soğdlular: Soğdlulara gelince; bunlar Avrupa'dan-bir bölümü Kafkasya-İran yoluyla, diğer bir bölümü de Kırım ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek-Türkistan'a gelmişti. Kırım'daki Sudak ve Gurcistan'daki eski Soğdbil şehri ve yerleşim adları onlardan kalma bir izdir. Sır Derya bölgesinde Soğdluların çoğunlukla orta Sır Derya bölgesi ve İsficab'ta yaşadıkları anlaşılmaktadır. Soğdluların esas kısmı, Buhârâ ile Semerkant arasında, Soğd Ülkesi veya Sogdiana adı verilen bölgede yaşamışlardır. Bununla beraber Soğdlular Kazakistan'ın Yedisu bölgesi ve Çu havzasında da varlıklarını sürdürmüştür. Bunların günümüzdeki Özbeklerle Kazaklar arasında yaşayan Sunaklar veya Sugnaklar'ın cediti olması da muhtemeldir. Bu Soğdlulara Türkler "Sugdak" demiştir. Bunlar ticarete mühim rol oynamıştır. İpek Yolu güzergâhı boyunca her yere ticari seferler düzenleyen Soğdlular, "Türkistan'ın Yahudileri" sayılmıştır. Tarihe bakınca görüyoruz ki, Soğdlular siyasi hakimiyete malik olmamışlardır. Bu onların kendilerini tamamen ticarete vermiş olmalarından kaynaklanmıştır. Gök Türkler zamanında Soğd kökenli bazı kimselerin zaman zaman idare işlerine karıştıkları da görülüyordu(8). Bu istisna edilirse Soğdlular umumiyetle tüccar sıfatı ile karşımıza çıkıyor. Ticaret hayatında Soğdluların rolü o kadar mühimdi ki, Türkistan'ın nerede ise tüm sermayesi onların ellerinde idi.

Soğdluların diline gelince, onların kendi dilleri dışında hem Türk hem de Fars dillerinde konuştukları anlaşılmaktadır. Soğdca, Farsça'dan tamamen değişik bir dildir. Fakat zamanla Soğdlular Türk ve İranlılar arasında azınlık olarak yaşadıkları için ya Türkleşmişler veya Tacikleşmişlerdir. XX. yüzyılın başlarında, Soğdlular, Zereşan havzasının yukarı kısımlarındaki "Yagnub" ırmağı kıyısındaki Yagnub adındaki küçük bir yerleşme biriminde Tacik uruğu şeklinde eski dillerini kısmen koruyarak yaşamışlardı. Bunlar dillerini büyük ölçüde XI-XII. yüzyıllarda unutmışlardı. Araplar ilk buralara geldikleri sırada Buhârâ ve Semerkant civarındaki Soğdluların kendi dillerinde konuştukları kaynaklardan anlaşılmaktadır(9). Dilciler tarafından incelenen Yagnub dili birkaç gruba ayrılmaktadır. Aralarında da bir kısım farklılıklar mevcuttur. Buna rağmen Soğd dilinin muhtelif şivelere ayrıldığını ve Sayram şehrinin ahalisi olan Soğdluların da değişik bir şiveyle konuştuklarının söyleyebiliriz.

C) Tâcikle: Sır Derya bölgesi ahâlisinin Türk kökenli olamayan Soğdlulardan sonraki diğer etnik unsuru da Tâciklerdir. Tâcik kelimesi ve anlamı hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. V. V. Barthold, Z. V. Togan gibi tarih ilminin önemli şahıslarının yapıları incelemeler sonucunda, bu kelimenin Türkistan'a gelen ilk Araplara verilen bir isim olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü erken dönem kaynaklarında Arap ismi geçmemektedir. Onun yerine Orhun Türk abidesinde de Araplar "Tezik" adı ile anılmaktadır. Türklerden alarak Çinliler de Araplara "Daşık" demişlerdir. Fakat Araplar Türkistan'a geldikten bir-iki asır sonra, bu isim umumiyetle "Müslüman" anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzden de, Türklerin en çok tanıdığı Müslüman olarak XI. yüzyılda artık yalnız "Farsça konuşan İranlılar"a bu isim verilmeye başlamıştır(10).

Umumiyetle Arapların gelişi ile hızlanan İranlıların Türkistan'a yayılışı, Sâ mânîler döneminde daha da artmıştır. Bu artış kısa zamanda Türkistan'da Farsça'nın yayılmasına sebep olmuştur. İslâmiyet'in yayılması döneminde de bu süreç hızlı bir şekilde devam ediyordu. Türkistan'da İslâm'ı yayanların büyük ölçüde İran kökenli olması da bu işi etkilemekte idi. Bu dönemde yukarıda bahsettiğimiz Soğdlular büyük ölçüde Farsça konuşan "Tâciklerle" karışarak kendileri de Tacikleşmiştir. Kaynaklar Arapların Türkistan'a ilk geldiklerinde, elli bin Arap ve Tacik ailesini Türkistan'a hicret ettirdiklerini ve onları Fergana ile Şaş(yukarı Sır Derya bölgesi) taraflarına yerleştirdiklerini yazar. Sonraki yıllarda da bunu takiben İran'dan bu bölgelere bir çok göçler olmuştur. Bu konuda el-İstahrî'de, el-Mukaddesî'de ve Ebu İshak el-Nedîm'in "Kitab ül-Fihrist"nde bilgi verilmektedir(11). Türkistan'da ve bilhassa Mâverâünnehir'de İranlılaşma süreci o kadar hızlı gelişmiştir ki, Mâverâünnehir'e "İrân şehir" de dendiğini yukarıdaki ortaçağ kaynaklarından öğreniyoruz.

Hakikaten, XI-XII. yüzyıllar Türkistan tarihinde adeta Türkçe ile Farsça'nın mücadele dönemi gibidir. Kendi yüzyılında olan bu olayları, Kaşgarlı Mahmud eserinde şöyle özetliyor: "Mâverâünnehir bir Türk ülkesi idi, şimdi tamâmen bir Acem ülkesi gibi oldu"(12).

Bu değişiklikler kendini sadece bölgenin etnik yapısında göstermemiş, aynı zamanda dil ve edebiyatta da derin etkisini hissettirmiştir. Bu yüzyılda yaşayan edipler, şairler ve düşünürler Türkçe'ye musallat olan bu büyük tehlikeyi görebilmişler ve bunu engellemek için, Kaşgarlı Mahmud "Divan-ı Lugat'it-Türk"ü, Ahmed Yesevî "Divan-ı Hikmet"i, Balasagunlu Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig"i yazma ihtiyacını duymuşlardır.

Aynı zamanda araştırmakta olduğumuz bölge ve yüzyıl açısından kaynak mahiyetini taşıyan bu eserlerin, her birinde vukubulan bu değişimler açıkça hissedilmektedir. Sır Derya bölgesinin kültürel ve iktisadî hayatı hakkında mühim bilgiler içeren bu kaynaklar ve bunların verdiği bilgilerin ehemmiyeti, araştırmakta olduğumuz bölgede veya ona yakın yerlerde kaleme alındığı için ve müelliflerinin de bizzat o coğrafyalarda yaşamış olmalarından dolayı, bir kat daha artmaktadır. Dinler konusu da ayrıca üzerinde duracağımız bir mesele olmasına rağmen, Grek-Baktrya zamanında Fergana'ya gelen Tacik unsurunun, kendilerinden önce buralara gelen Soğd kavmini adeta yutmuş ve Türkistan'da Zerdüştinin yayılmasında aktif rol oynamış idüğünü de burada zikretmeliyiz. Eski Budda merkezi olan Buhârâ da Zerdüştinin dini merkezi haline gelmiştir. Fars medeniyeti Buhârâ, Semerkant ve Hocent gibi şehirlerde o kadar kökleşmişti ki, gerek Samanîler gerek Karahanlılar döneminde ve daha sonraları buralara gelerek yerleşen Araplar da, Türkler de Farslaşıyorlardı. İranlılar bu bölgedeki Türk unsurunu ne kadar değiştirdilerse, aynı şekilde Türkler de İranlıların adet, örf, dil ve simaları üzerinde o derece müessir olmuştur. Bu gibi karşılıklı etkileşme tesiri, daha sonraki zamanlarda her iki halk üzerinde kendi sonuçlarını göstermiştir. Mesela, bugün Türkçe konuşan Hokand, Mergilan, Taşkent ve Sayram ile XX. asrın 20-30. yıllarına kadar Farsça konuşan Ura-Tepe, Hocend

ahalisi arasında dil farkı vardır. Bu şehirlerde yaşayan Tacikler köylerde yaşayan Taciklerden farklıdır. Bu yüzdendir ki, Özbekistan Özbekleri arasında iki çeşit Özbek mevcuttur. Taşkent Özbekleri ve Buhârâ, Semerkant Özbekleri. Taşkent Özbeklerinin âdet, dil ve hatta simâlarında Türk unsuru ağırlıklı iken, Buhârâ Özbeklerinin dil ve âdetlerinde de Fars unsuru ağırlıklıdır. Buhârâ Özbeklerinin dili Farsça'ya, kültürleri de Tâciklere yakındır. İran ve Türk halitasını teşkil eden şehir Tâciklerinin şivesi, bilhassa Buhârâ ve Semerkant şehirlerinde bünye bakımından asıl Farsça'dan epey uzaklaşmıştır(13).

Sır Derya bölgesine gelen Tâcikler ise, zamanla dil ve etnik açıdan kaynaşarak bazıları Özbek, bazıları da Kazak olmuştur. Tâcik-Soğdluların dil ve âdetlerinin bazı örnekleri belki günümüzdeki Kazak- Özbek halklarının adetleri içinde mevcuttur. Tabii ki, yer-su adlarında da bunun örneklerin görebiliriz. Belki, Kazaklardaki üç cüz'e girmeyen, yani kökü Kazak olmayan uruğlar arasındaki Sunaklar da bu kökten gelmektedir. Çünkü Sunakların da Kazaklardan(Türklerden) değişik bir çok âdet-örfleri olmasına rağmen, o bölgenin eski halklarından sayılmaktadır(yâni bir yerden göç ederek gelme değil).

D) Sartlar: Yukarıda bahsettiğimiz Türk olmayan etnik unsurlar arasında Türkistan'da yaşayan bir başka halk ta Sartlardır. Her ne kadar önceleri bu isim bir etnik grubu bildirmeyip, ticaret yapan tüccar anlamına geliyordiyse de, daha sonraki zamanlarda İran kökenli halka atfedilmiştir. İlk zamanlarda Türklerin genel "tüccar" anlamında kullandıkları bu kelimenin Türkçe'ye Hint dilinden geçtiği anlaşılmaktadır(14). XI. yüzyıla kadar bu anlamda kullanılan Sart kelimesini Türkistan'a Budda dinini yaymak amacıyla gelen misyonerlerin beraberinde gelen tüccar Hintliler getirmiş olmalıdır. Bu yüzden, Hint tüccarları ile alış-veriş yapan Türkler, onlar için "Sart" kelimesini kullanmıştır. Zamanla ticaretin büyük ölçüde Hintlilerden İranlılara geçmesi ve Türkistan'daki tüccarların daha çok İran kökenli olmasından dolayı, aynı kelime bu defa İranlılar için kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzden XI. yüzyıl sonrasında Moğollarla Türkler arasında "Sart" kelimesi İran asıllı bir halk grubunun etnik ismine dönüşmüştür. Araştırma bölgemiz olan Sır Derya bölgesinde de bu etnik unsuru, daha çok yukarı Sır Derya Taşkent bölgesi civarı ve orta Sır Derya'nın medenî ahalisi arasında görmekteyiz. Günümüzde Kazakistan'ın güney bölgesindeki Özbeklere Sart ta denmektedir. Bu isim onlara İran kökenli halkla karıştıkları için mi, yoksa sırf ticaretle uğraştıkları için mi verilmiştir bilinmemektedir.

Z. V. Togan'ın "sart" kelimesi ve onun bir etnik unsura dönüşmesi hakkında şöyle bir ifadesi bulunmaktadır: "Türklerle karışan veya Türkçe bilen İranlılar veyahut Farsça konuşan Tâciklerle düşüp kalkan ve İran medeniyeti tesirinde bulunan Türklerle "Sart" demişlerdir. Göçebe Türkler tarafından da pek sevilmediklerini bildiğimiz Sartları Togan "göçebeler nazarında ticaretle uğraşmak en diğersiz iş sayıldığından "sart" aynı zamanda tahkir edici bir kelime sayılmıştır" diye özetlemektedir. Bu durum son zamanlara kadar pek

değişmemiştir. Çünkü Kazak veya Özbeklere Sart denildiğinde, o kimselerin bunu çok aşağılayıcı buldukları müşahede edilmektedir.

Önceleri ticaretle uğraşan yabancılar için kullanılan bu kelime, XIV-XV. yüzyıllarda tarih sahnesine çıkan ve Orta Asya ile Sır Derya bölgesinde de büyük yankı uyandıran Nakşibendî tarikatına giren insanlar için de kullanılmıştır gibi görüş vardır. Bu dini akım esas olarak, Soğd-Tacik halklarının maneviyatından ileri gelen ve yerli halkın, tüccarın, esnafın ve zanaatkarın ihtiyaçlarını karşılayan, onlara yönelik bir akımdı. Sır Derya bölgesinde de XV. yüzyılda hızlı bir şekilde büyüyen ve yerli Türk ahlâk ve ananelerine dayalı eski Yesevi tarikatı veya Yesevîlik akımı ile yer yer çatışmaya başlamıştır. Bu dönemde Nakşibendi akımına katılan Özbek ve Kazaklara da “Sart” dendiği söylenmektedir(15).

E) Yahudiler: Türkistan’daki diğer bir Türk olamayan unsur Yahudilerdir. Aynı zamanda bunlara “Buhârâ Yahudileri” de denmektedir. Bunların 1916 yılındaki sayısı 26000 civarında olup, Semerkant, Buhârâ, Türkmenistan ve Fergana’da yaşıyorlardı. Daha çok Mâverâünnehr’de yaşadıklarını bildiğimiz bu etnik unsurdan bahsetme sebebimiz, Sır Derya bölgesinin coğrafi açıdan Mâverâünnehirin bir cephesini temsil etmesi ve dolayısıyla Mâverâünnehr’de vuku bulan her türlü olayların Sır Derya bölgesine de yansımından dolayıdır. Sır Derya bölgesinde çoğunluk olarak yaşamadı iseler de, Yahudiler XX. yüzyılın başlarına kadar Taşkent’in en önemli pamuk ticaretini ellerinde bulundurmıştır. Tarihçesine gelince, bunlar Türkistan’da İslâmîyet’in buralara gelişinden öncede yaşıyorlardı. Kendi inançlarına göre bunlar Asurî padişahları tarafından esir edilerek Horasan’a sevk edilen Yahudilerin torunlarıdır. Haklarında kaynaklarda pek bilgi bulunmayan bu halk hakkında H. Kurt bunların bir kısmının Babil Yahudilerinin, az bir kısmının ise İran Yahudilerinin torunları olabileceğini söylüyor. Çoğu kaynaklar Yahudilerin bu bölgede varlıklarından haber veriyorlarsa da ayrıntılı bilgi vermemektedir(16).

Ancak şurası açıktır ki, her yerde olduğu gibi Yahudiler Türkistan’ın da ticaret hayatında mühim rol oynamışlardır. Bunların İpek yolu güzergâhındaki Sır Derya şehirlerinde de sıklıkla buldukları da bir gerçektir. Türkler arasında Musevilğin yayılmasında diğer dinlerde de olduğu gibi, tüccarların büyük etkisi olmuştur. Sır Derya bölgesindeki dini akımlar arasında Musevîlik büyük öneme sahip olmasa da, Türkler arasında bu dini kabul edenlerin olduğunu biliyoruz. Bunların arasında Hazar Türkleri ile Kumanlar da vardır(17).

F) Tatarlar: Türkistan’ın etnik yapısı konusunda, bilgilerinden istifade ettiğimiz Kaşgarlı Mahmud eserinde halis Türk olamayan kavimler arasında Tatarları da zikretmektedir. Bilindiği üzere Orhun yazıtlarında da adı geçen bu isim daha sonra Moğollar için kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud’un eserinde halis Türk olmadıkları söylenen kavimler arasında geçen Yabakular da Moğol soyundan olabilir. Eğer böyle ise, Moğollardan bazıları daha müellifin zamanında batıya ilerleyerek her tarafta Türklerin yaşadıkları yerleri işgal etmişlerdi diyebiliriz. X. yüzyılın başlarında Moğol kavimlerinden olan

Kıtayların kuvvetlenmesi ve Karahanlı Devleti'nin yıkılmasına sebep olan doğudan batıya vukubulan kavimler göçü beraberinde bu bölgelere değişik etnik unsurlar da getirmiştir. Kara Kıtaylar da bu kabiledendir. Sır Derya bölgesinin de kısmen Karahanlı idaresi altında bulunduğunu hatırlarsak, bu etnik grubun da konumuzla alakalı olduğunu görürüz.

Türkistan'ın etnik yapısı ve oluşumu bakımından belli bölgelerin rolü mühimdir. Sır Derya bölgesi de Orta Asya halklarının etnik yapısının oluşumunda önemli yere sahiptir. Sır Derya bölgesinin bu özelliklerine değinen arkeolog S. Tolstov bu gerçeği şöyle özetliyor: "Sır Derya sahili boyunca kurulan şehirlerin araştırılması sonucunda tüm Orta Asya'da vukubulan değişimler ve gelişimler hakkında ip uçları bulunabilir. Yapılan araştırmalar Sır Derya yöresinde yaşayan ve yaşamakta olan halk arasında devam edegelen mevcut medenî-kültürel süreci gösteriyor.

Bu arkeolojik araştırmalar aynı zamanda Sır Derya bölgesinin asıl sakinleri olan Oğuzların, sanıldığı gibi Doğudan göç ederek gelmediğini, eski devirlerden itibaren(İskitler dönemi) bu bölgede yaşadıklarını göstermektedir. Bunlar Z. V. Togan'ın bahsettiği "Kent Türkleri" olmalıdır. Çünkü Z. V. Togan şehircilik konusunda V.Barhold'un görüşünün tam tersin yani, Türklerde şehirciliğin ve medenî hayatın Aryânîler gelmeden önce de olduğunu ileri sürüyor. Buna en güzel örnek şehirlerin adlarının aslen Türkçe olmasıdır. Mesela, Kaşgarlı Mahmud eserinde "Semerkant" isminin aslında Türkçe "Semiz kent" yani zengin, büyük(semiz) şehir anlamına geldiğini belirtmesi gibi bir sürü örnekler verilebilir. Türkistan'ın etnik yapısındaki çalkalanmalar Sır Derya bölgesinde aynen hissedilmiştir. Mesela, Orta Asya halklarının etnik yapısını büyük ölçüde etkileyen değişimler tarih içinde ilk batıdan gelen Aryânîler sebebiyle olmuştur. Bunlar Ahamenid seferleri ve Makedonyalı İskender seferleridir. İkinci çalkalanma ise, doğudan batıya olan kavimler göçü nedeni ile olmuştur. Bunları takiben devam eden akınların arasındaki en etkileyici ve büyük çapta olanı da Moğol İstilâsı olmuştur.

G) Hocalar: VIII. yüzyılda Mâverâünnehir'e ulaşan ve buranın medenî bölgelerine seferler düzenleyen Araplar, Sır Derya ve ötesine tam anlamıyla geçememişti. X-XI. yüzyıllara kadar süren İslâm'ı yayma hareketleri sürecinde dini öğretme amacıyla ve İslâm kültürünü tanıtmaya maksadıyla, Orta Asya ve Sır Derya ötesindeki bozkırlara ve medenî bölgelere "hocalar" gönderilmiştir. İlk başta bunların çoğu Arap kökenli iken, daha sonra İranlı hocalar da bu harekete katılmıştır. Dini öğretme amacıyla bölgenin her köşesine dağılan bu hocalar zamanla oralara yerleşerek, yerli halkla karışmıştır. Sır Derya bölgesine de bu amaçla gelen ve yerleşen bu "öğretmenler" daha sonra "hocalar"adında bir sınıf teşkil etmeye başlamıştır. Halk arasında büyük bir saygı ve itibar gören hocalar "Peygamber soyundan"(Arap oldukları için) olmaları sebebiyle de yerli halktan ayrılmaktadır. Günümüzde Buhârâ, Horasan ve Güney Kazakistan'ın Yesi gibi şehirlerinde "Hoca" zümresi vardır. Bunlar dil ve kültür açısından bazı değişik âdetleri olması dışında, yerli halktan pek farklı değildir. Buna rağmen Kazak

halkın oluşturmakta olan üç cüz'e dahil değildirlir. Kendilerine de Kazak demiyor; “Hoca”yız diyorlar. Hoca soyundan geldikleri için kendi aralarında evlilik yaparlar(Kazaklardan kız almaz ve kız vermezler). Soylarını koruma gibi bir hassasiyetleri vardır. Bunlar kendi aralarında: Horasanlı Hocalar, Ak Korganlı Hocalar, Diuana(divâne, dilenci) Hocalar ve Karahanlı Hocalar diye birkaç çeşide ayrılırlar. Bunların içinde kendilerini Hoca Ahmed Yesevî soyuna bağlayanları da vardır(18). Bunların dışında Nasab-nâme'den bu bölgede yaşayan ve Peygamberin soyundan geldiklerini söyleyen “Seyid”lerin de olduğunu öğreniyoruz. Bir zamanlar din öğretme amacıyla gelen bir öğretmen iken, Hocalar böylece zamanla bir etnik zümre haline gelmiştir.

H) Türk–Moğol Karışımı Etnik Gruplar: Sır Derya bölgesini ve Orta Asya'yı derinden etkileyen Moğol İstilâsı sonrasında bu bölgelerde Moğol asıllı kavimlerin mevcudiyetini görüyoruz. Moğollar Orta Asya'da Türkler'e nispeten sayıca az ve medenî seviyece de aşağıda oldukları için çok geçmeden Türkleşmeye başlamışlardır(18). Böylece daha sonra kurulan Altın Ordu ve ondan ayrılan Kazan, Özbek, Nogay ve diğer Hanlıkların arasında Türk-Moğol karışımı boylar varlıklarını sürdürmüştür. Nayman ve Kereyitler bunlardan bir kaçıdır. Bu gibi kabileler daha sonra oluşan Kazak, Özbek ve Kırgız gibi halklarla bütünleşerek aynı âdet ve örfü paylaşıyorlardı. Sır Derya bölgesinde yaşayan halk arasında Cengiz Han soyundan gelen“Töre”ler vardır. Bu etnik zümrenin bu bölgede bulunmasının başlıca sebebi, Yesi şehrinin tarih boyunca Hanlıkların merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bir çok Kazak hanlarının da mezarları Hoca Ahmed Yesevî türbesinde bulunmaktadır. Bu gün orta ve aşağı Sır Derya bölgesinde yaşayan bu etnik grup ta yukarıda bahsettiğimiz, Hocalar gibi Kazak cüz'üne girmezler ve kazaklarla kan karışımı olmaması için kendi aralarında evlilik yaparlar. Yine de bu günkü Kazak halkın oluşturan etnik zümrelerden biridir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Sır Derya yöresi çok eski devirlerden beri insanoğlunun yaşadığı bir yer olmuştur. Eski Türk yurdu olduğunu rahatlıkla söyleyebildiğimiz bu topraklar yüzyıllar boyu oluşmuş kendine has kültürel mozayige sahiptir. Ve bu kültürün oluşumunda hem Türklerin hem de diğer etnik unsurların büyük etkisi olmuştur.

Kaynakça

- 1 Moldabayeva, D., “Sır Derya” Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi, Bilig, Güz, sayı 35, Ankara 2005, s. 1-16.
- 2 Konratbayev, T., Erteadaki Eskertkişter, Almatı 1996, s.15.
- 3 Kaşgarlı, Mahmud, Divanü Lügat'it-Türk, çev. Besim Atalay, TDK. yay., 3.bsk., Ankara 1992, s.149.
- 4 Parmaksızoğlu, İ., “Mâverâünnehir” //T.A, 1980 c. XXIII, s. 45.
- 5 Tolstov, S. P., Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta(*Eski Oxus ve Yaksart havzası*), Moskova 1962, s.175.

- 6 Togan, A. Z.V., Umûmî Türk Tarihine Giriş, 3.bsk., Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s.106.
- 7 Togan, A. Z.V., Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s.93.
- 8 Marşak, Boris, “Türkler ve Soğdlular”, Türkler Ansiklopedisi, c. II., Ankara 2000., s.172.
- 9 Marşak, Boris, “Türkler ve Soğdlular”, Türkler Ansiklopedisi, c. II., Ankara 2000., s.173-174.
- 10 Barthold, V.V., İstoriya Turkistana, Soçineneya, 1963, c. II, s. 80.
- 11 Togan, A. Z.V., Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s. 83.
- 12 Kaşkarlı, Mahmud, Divanü Lügat'it-Türk, çev. Besim Atalay, TDK. yay., 3.bsk., Ankara 1992, s.150.
- 13 Togan, A. Z.V., Umûmî Türk Tarihine Giriş, 3.bsk., Enderun Kitapevi, İstanbul, s.100-106.
- 14 Barthold, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, haz. K.Y. Koprıman- A. İ. Aka, Ankara 1975, s.
- 15 Jandarbek, Z, “Nasab-Nâme ve türk tarihi”, Dayik press yay., Almatı 2002, s. 28.
- 16 Esin, Emel, “Miladi VII-X Yüzyılda Sır Derya Oğuzlarının Maddî Kültürü Hakkında Notlar”// VIII. Türk Tarihi Kongresi, II.cilt'ten ayrı basılım, Ankara 1981, s. 712-713.
- 17 Tanyu, Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, c. I., 2. bsk., Bile yay. Ankara 1980, s.15-25.
- 18 Barthold, V.V., Turki, Calın yay., Almatı 1988, s. 26.